

*Əlyazması hüququnda*

**AYGÜN AKİF qızı MƏHƏRRƏMOVA**

**“KOROĞLU” DASTANININ**  
**ÜSLUBİ-POETİK SİNTAKSİSİ**

**5706.01 – Azərbaycan dili**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKİ -2017**

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:** *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*  
**Tofiq Müzəffər oğlu HACİYEV**

**Rəsmi opponentlər:** *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*  
**Elbrus İslam oğlu ƏZİZOV**

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*  
**Əzizxan Vəli oğlu TANRİVERDİYEV**

**Aparıcı müəssisə:** **Bakı Slavyan Universitetinin Müasir**  
**Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə «\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2017-ci il saat «\_\_\_»-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının**  
**elmi katibi, filologiya üzrə**  
**elmlər doktoru, professor:**

**T.H.HÜSEYNOV**

## İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Hər bir dilin dəyəri, dünya dilləri içərisində tutduğu mövqe və yeri daha çox onun xalqa verdiyi ədəbi-bədii töhfələrlə müəyyənləşir. Azərbaycan dili xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini özündə mükəmməl şəkildə əks etdirən qiymətli sərəvətdir. Ulu öndər H.Əliyev deyirdi ki, “Hər bir xalqın milliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”.<sup>1</sup> Qədim zamanlardan bu günə qədər keşməkeşli bir inkişaf yolu keçən, xalqımızın həyatında, bir etnos kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynayan bu dildə zəngin ədəbi-bədii abidələr yaranmışdır ki, bunlardan biri də XVII-XVIII əsrlərə aid olan möhtəşəm “Koroğlu” dastanıdır.

Bu dastan yalnız bədii ədəbiyyat, folklor nümunəsi olmaqla məhdudlaşmır, həm də xalqımızın mübarizələrlə dolu olan həyatının müəyyən bir dövrünü özündə əks etdirir.

**Mövzunun aktuallığı.** Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri olub, dolğun ifadə vasitələri və üslubi imkanları ilə istənilən fikrin ifadəsinə qadirdir. Bu cəhəti üzə çıxarmaq üçün həmin dildə yaranmış ədəbi-bədii əsərlərin dilinin tədqiq edilib öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstər şifahi, istər yazılı mənbələr dilimizin tarixi inkişaf istiqamətini, zənginləşməsinin üsul və yollarını izləmək, araşdırmaq istiqamətində xüsusi rol oynayır. Bu cəhətdən “Koroğlu” dastanı dilimiz və dilçiliyimiz üçün çox maraqlı faktları özündə əks etdirir.

“Koroğlu” şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsidir. XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində bu dastan xalqımızın bədii təfəkkürünün məhsulu olmaqla yanaşı, ümumxalq dilinin bütün incəliklərini, eyni zamanda ədəbi dilimizin norma özəlliklərini əks etdirən əzəmətli bir abidədir. Dilimizin fonetik, leksik və qrammatik sistemini özündə küll halında əks etdirən bu əsərin poetik sintaksisinin xüsusi şəkildə öyrənilməsi olduqca aktualdır. Belə ki, dastan istər ədəbiyyatşünaslıq, istərsə də digər aspektlərdən geniş şəkildə tədqiq edilsə də, bütünlükdə linqvistik-poetik baxımdan indiyədək ciddi araşdırmaların obyektinə çevrilməmişdir. Dastanın poetik sintaksisi, ümumiyyətlə, araşdırıcıların diqqətindən kənarda qalmışdır.

Poetik sintaksis dilin qanunlarına əsaslanarsa da, burada emosional-ekspressiv ifadə forması, fikrin daha çox obrazlı tərzdə verilməsi öncül məsələlərdəndir. Xitablar, söz sırası dilin ümumi qanunları çərçivəsində həm də obrazlılığı qüvvələndirən vasitə kimi çıxış edir. Yaxud təkrar, paralelizm xalis poetik məqsədlərə xidmət edən sintaktik-üslubi

<sup>1</sup> Heydər Əliyevin dil siyasəti (rəsmi sənədlər). Bakı: Şirvanəşr, 2009, s. 7

kateqoriyalardır; onların öyrənilməsi yalnız bədilik faktorunu deyil, habelə dilin özünün potensial imkanlarının müəyyənləşdirilməsi üsullarındandır. Poetik sintaksis yalnız ədəbi dil normalarından uzaqlaşan konstruksiyaların deyil, habelə normativ aktların bədii-poetik imkanlarını, onların müqayisili səciyyəsinə aşkar edir. Bu imkanların üzə çıxarılması üçün “Koroğlu” dastanının dili zəngin material verir. Bu dastanın dili bütünlükdə xalqın dilidir, xalqın həyat və təfəkkür tərzini, dünyaya baxışını, bir sözlə, gerçəkliyi düşündüyü şəkildə əks etdirmə ehtiyacından doğan dildir. “Koroğlu”nun dilinin poetik sintaksisi bir küll halında bədiliklə linqvistik imkanların vəhdətini özündə əks etdirir. Bu imkanları tədqiq edib üzə çıxarmaq dilimizin böyük bir epoxada tam mənzərəsinə, xalqımızın bədii-poetik düşüncə tərzinə işıq salmış olacaqdır.

**Mövzunun işlənmə dərəcəsi.** Dastanın dilinin poetikası haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bir sıra tədqiqat əsərləri yaranmışdır ki, bunların bəzində poetik sintaksis məsələsi işıqlandırılmamış, digər qismində isə ötəri şəkildə bu məsələyə də toxunulmuşdur. X.B. Bəşirli “Koroğlu” eposunun poetikası” adlı doktorluq dissertasiyasının yalnız altıncı – sonuncu fəslində konkret olaraq poetik sintaksis məsələsinin müəyyən cəhətlərindən bəhs edir.<sup>1</sup> K.Əliyevin “Eposun poetikası: “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” əsərində bu məsələyə dolayısı ilə müqayisəli şəkildə ötəri olaraq toxunulur.<sup>2</sup> İ.H. Sadiqov Azərbaycan folklorunda “Koroğlu” poetikasının ənənəsindən bəhs etmişdir.<sup>3</sup> Ə. Tanrıverdinin “Koroğlu”nun şeir dili” əsərində dastanın nəzm hissəsinin poetik xüsusiyyətləri araşdırılır.<sup>4</sup> Lakin dastanın dilinin poetik sintaksisinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat əsəri yazılmamışdır.

**Tədqiqatın obyektı.** “Koroğlu” dastanı qısa müddət ərzində ayrı-ayrı aşıqlar tərəfindən müxtəlif forma və məzmun dəyişiklikləri ilə söylənilmiş və tədqiqatçılar tərəfindən yazıya alınmışdır. Xalq yaradıcılığı məhsulu olaraq, bu dastanın xeyli sayda variantı meydana çıxmışdır. M. Təhmasibin, V. Xulufunun toplayıb nəşr etdirdiyi, habelə ayrı-ayrı aşıqların, o cümlədən Aşıq Abbasın, Aşıq Məhəmmədin, Aşıq Əlinin, Aşıq Qəmbərin,

<sup>1</sup> Bəşirli X.B. “Koroğlu” eposunun poetikası (genezisi və bədii sistemi): Filol.elm.dok. ... diss. avtoref. Bakı, 2005, 64 s.

<sup>2</sup> Əliyev K. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 164 s.

<sup>3</sup> Sadiqov İ.H. Azərbaycan folklorunda “Koroğlu” poetik ənənəsi: Filol.nam. diss. avtoref. Bakı, 2007, 24 s.

<sup>4</sup> Tanrıverdi Ə.V. “Koroğlu”nun şeir dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 256 s.

Aşığı İsrafilin və başqalarının repertuarından əldə edilmiş və bir-birindən müəyyən qədər fərqlənən variantlar qeyd edilə bilər. Düşünürük ki, M.Təhmasib folklor ənənəsini gözəl bilən, bu sahədə ciddi təcrübəsi olan bir alim kimi əsas götürdüyü variant üzərində dastanın dilinə və üslubuna xələl gətirməyən kiçik düzəlişlər aparmaqla əslində folklor ənənəsini pozmadan dastana mükəmməl bir forma vermiş, xalq danışığı dilinin şirinliyini də qorumağa müvəffəq olmuşdur. Ona görə də tədqiqatımızda əsas etibarilə məhz bu variantdan istifadə etmişik, yeri gəldikcə başqa variantlara da müraciət etməli oluruq.

**Tədqiqatın predmeti.** Tədqiqatın predmeti “Koroğlu” dastanının poetik sintaksisi, daha dəqiq desək, dastanın sintaktik quruluşunu səciyyələndirən obrazlı ifadə formalarıdır.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqatın əsas məqsədi “Koroğlu” dastanının dilini səciyyələndirən poetik sintaksisi araşdırmaq, poetik sintaksisin ayrı-ayrı elementlərinin, poetik fiqurların spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onların dastanın dilindəki işlənmə səviyyəsini dəqiqləşdirməkdir. Bu məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə çalışmışıq:

-Daha çox özəlliklərlə seçilən sual cümləsinin struktur-üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

-Dastanın dilində işlənmiş xitabların həm quruluş, həm semantik-üslubi cəhətlərini tədqiq etmək;

-Dastanın dilindəki cümlələrin söz sırasında özünü göstərən xüsusiyyətləri, xüsusən inversiya faktorunu təhlil etmək, bunu doğuran səbəb və şəraiti açıqlamaq;

-Dastanın dilində işlənmiş mürəkkəb cümlələrin növlərini, bağlanma vasitələrini, qrammatik-üslubi özəlliklərini araşdırmaq;

-Dastanın dilində həm cümlə, həm söz birləşməsi səviyyəsində özünü göstərən paralel konstruksiyaları, onların növlərini müəyyənləşdirmək;

-Dastanın dilində sintaktik vahidlərin təkrarını, onların müxtəlif formalarını və səbəblərini aşkarlamaq;

-Dastandakı elliptik konstruksiyaları, onları doğuran mətn mühitini və səbəblərini müəyyənləşdirmək.

**Tədqiqatın metodu.** Tədqiqatın xarakterinə uyğun olaraq, əsasən, təsviri metoddan istifadə edilmiş, xitablar, təkrarlar, sadə və mürəkkəb cümlə strukturları, paralel konstruksiyaların həm qrammatik-üslubi mövqeyi, həm də emosional-ekspressiv funksiya yerinə yetirərkən qazandığı struktur-semantik özəlliklər təhlil süzgəcindən keçirilir. Bəzən müəyyən faktların tarixi aspektdə işlənmə səviyyəsini izləyərkən tarixi-

müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** “Koroğlu” dastanının poetikası ədəbiyyat-şünaslıq baxımdan işlənilsə də, dilçilik nöqtəyi-nəzərdən tədqiqatdan kənar da qalmışdır. İlk dəfə, həm də sistemli şəkildə dastanın poetik sintaksisi məhz bu dissertasiyada araşdırılmışdır. Dastanın dilindəki xitabların, təkrarların, paralel konstruksiyaların, sadə və mürəkkəb cümlə və s.-nin özəlliklərinin araşdırılıb üzə çıxarılması da tədqiqatın yeniliklərindəndir.

#### **Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:**

“Koroğlu” dastanının dilində dilimizin leksik sistemi, qrammatik quruluşu və üslubi imkanları geniş şəkildə əks olunur;

- Dastanın poetik sintaksisi özündə sadə və mürəkkəb cümlənin üslubi imkanlarını və poetik fiqurları ehtiva edir;

- Dastanın dilində xüsusilə sual cümləsi özünün rəngarəng poetik imkanları ilə diqqəti çəkir;

- Dastanın dilindəki xitablar nominativ funksiya ilə yanaşı emosional-ekspressiv yük də daşıyır, qiymətverici vasitə kimi çıxış edir

- Dastandakı mürəkkəb cümlələr budaq cümlələrin növlərinə görə zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir

- Dastanın dilində paralel konstruksiyalar, təkrarlar, ellipsis faktı və s. şəkildə təzahür edən poetik fiqurlar rəngarəng linqvopoetik xüsusiyyətlərə malikdir.

**Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti.** Dissertasiyadan digər ədəbi əsərlərin poetik sintaksisinə dair tədqiqatlarda istifadə edilə bilər. Bəzi poetik fiqurların linqvistik-nəzəri səciyyəsinin dəqiqləşdirilməsi, ümumilikdə bədii əsərlərin linqvistik-üslubi imkanlarının, poetik sözün əhatəsi və təsir dairəsi, onların qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinin mühüm əhəmiyyəti olacaqdır. Bədii əsərlərin poetik dilinin araşdırılmasında bu dissertasiyanın ümumi müddəalarından istifadə edilməsi əhəmiyyət daşıyacaqdır.

**Tədqiqatın aprobasiyası.** Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 9 məqalə çap edilmiş, 3 konfransda məruzə ilə çıxış edilmişdir.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş elmi-nəzəri ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

## **TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU**

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, pred-

meti, məqsədi və vəzifələri, metod və mənbələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddələri, dissertasiyanın aprobeiasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Koroğlu” dastanında sadə cümlənin üslubi-poetik xüsusiyyətləri**” adlanan I fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir.

**“Sual cümlələrinin üslubi funksiyası”** adlanan *birinci yarım fəsildə* nəzəri qənaətlər və faktlar əsasında sadə cümlənin linqvistik mahiyyəti açıqlanır, onu formalaşdıran qeyd olunur ki, dastandakı sual cümlələrinin əsas hissəsi sual əvəzlilərinin köməyi ilə formalaşmışdır. Məsələn: *Dəyirmançı tez eşiyə çıxıb dedi: -Qardaş, nə istəyirsən?; Ay qardaş, dəyirmançı hanı?(s.178); Kül-külfət sarıdan nəyin var?(s.193)*. Sual cümlələrinin bəzilərinə sual əvəzliyindən ikiqat istifadə olunur. Bu əvəzlilər eyni əvəzliyin müxtəlif morfoloji formaları olduğu kimi, müxtəlif mənə növləri ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn: *Aşıq, haradan gəlib haraya gedənsən?(s.211)*. Üçüncü qisim cümlələrdə sual ədatından istifadə olunur. Ədat daxil olduğu cümlənin ifadə məzmununu qüvvələndirir və bu baxımdan üslubi funksiya yerinə yetirir. Onu da deyək ki, bu tip sual cümlələrinin çoxunda sual əvəzliyi ilə sual ədatı eyni zamanda işlənir ki, bu zaman sual məzmununda emosional münasibət güclənmiş olur. Bu tip sual cümlələrinin çoxunda sual əvəzliyi ilə sual ədatı eyni zamanda işlənir ki, nəticədə sual məzmununda emosional münasibət güclənmiş olur. Məsələn: *Atanın dərya kimi qoşunundan qorxmursanmı?(s.63); Ay Koroğlu, bəs sən niyə Bəlli Əhmədə heç bir xəlat vermirsən?(s.69)*. Bu cümlələrin bir qisminə modal sözdən istifadə edilir ki, bu da həmin cümlədə emosional-ekspressiv münasibəti gücləndirir. Məsələn: *Yaxşı, sən məni indi nə ilə Çənlibelə aparacaqsan?(s.63); Yaxşı, indi biz bu qifili necə sındıracağıq?(s.76)*. Bu tip cümlələrin eləsi də var ki, onlarda modal sözlə yanaşı, ikiqat ədat işlədilir. *Məsələn: Yaxşı, şəhərdə nə var ki belə?(s.151)*. Dialoji və uzun çəkən nitqdə yarımçıq sual cümlələrindən geniş şəkildə istifadə olunur. *Məsələn: Məhbub xanım dedi:-Yaxşı, tanıdılar. Sonra? Paşa dedi:-Day nə sonra?(s.223)*.

Dastanda sual cümlələrinin işlənmə spesifikasiyasından biri onların silsilə xarakteri daşması, yəni bir neçə sual cümləsinin ardıcıl və paralel işlənməsidir. Çox zaman bu sual cümlələrin tərkib hissəsi vahid cümlə şəklində olub, lakin parçalanıb ayrı-ayrı cümlə kimi formalaşır. Sual cümlələrinin bu şəkildə işlədilməsi mətnə sürəklilik, intensivlik verir. Bu da mətnin dinamikliyini təmin edir, onun məmum və formasına müsbət təsir göstərir: *Sən nə bilirsən ki, o kimdi? Haradan gəlmişdir? Atı haraya apardı?(s.178)*.

Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, bəzən dialoqda işlədilən sual digər müsahib tərəfindən təkrar edilir. Lakin təkrar sualın məqsədi əvvəlkindən də fərqli olduğu üçün onun intonasiyası da digərindən seçilir. Belə ki, birinci müsahib tərəfindən işlədilmiş sual, doğrudan da, cavab almaq məqsədilə işlədilir və sual intonasiyası ilə uzadılaraq müşayiət olunur. Sualın bu şəkildə təkrar edilməsi əslində sual məqsədi daşımır, daha çox emosional-ekspressiv funksiyaya malik olur: *Ələmqulu xan dedi: -Yaxşı, bəs necə eləyək? Ruqiyyə xanım dedi: Necə eləyəcəksən? Gərək qulu da, atı da verəsən(s.266)*.

Bəzən suala verilən cavab ardıcıl olmur və sualla cavab arasında müvafiq olaraq müxtəlif səpkili cümlələr işlədilir ki, onların içərisində başqa sual cümləsinə də rast gəlmək olur. Məsələn: *Dəli Həsən dedi:-Koroğlu, nə cür haqq-hesab çəkimsən? Pulla haqq-hesab çəkimsən, yoxsa misri qılıncla?(241)*.

Yarımçıq cümlələrin bəzində yalnız zaman zərfliyi iştirak edir. Bu tip sual cümlələri maraqlı struktur-semantik özəlliyə və informativ xüsusiyyətə malikdir: *Məhbub xanım dedi:-Ata, sən onu öldürüb nə eləyəcəksən? Paşa dedi: --Başını kəsdirib göndərəcəyəm xotkara. Məhbub xanım dedi:-Yaxşı, göndərdin. Sonra? Paşa dedi: Sonra da bədənini asdıracağam qala qapısından... Məhbub xanım dedi:-Yaxşı, tanıdılar. Sonra? Paşa dedi:-Day nə sonra? Sonra da olacağam xotkarın Sədrəzəmi(s.223)*.

Sual cümlələrinin içində elliptik cümlələrə də rast gəlmək olur: *Yaxşı, sən Koroğlu ilə nə haqq-salamın?(s.313)*. Mürəkkəb cümlədə sual cümləsinin işlədilməsi müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir: *Səbəbi nədi ki, sən belə hökmən getmək istəyirsən?(s.144); Mənə de görüm, Koroğluya dost adamsan, ya düşmən?(s.153)*. Bəzi ritorik sual cümlələrinin formalaşmasında ədat iştirak edir ki, bu da emosional münasibəti gücləndirməklə sual məzmununu zəiflədir, ritorikliyin meydana çıxmasında rol oynayır: *Evin yıxılsın, day ondan da artıq yeməyəcəksən ki?(s.197); Yoxsa xotkar qızının Koroğlu ilə nə işi ola bilər ki?(49)*. Bəzi ritorik suallarda isə sual ədatı və sual əvəzliyi iştirak etmir. Bu cümlələrdə ritorika, pafos güclü intonasiya ilə formalaşır: *Təzədən qul olan bəndə Toqata gedər?(s.256)*.

Fəslin **“Xitabların poetik-üslubi funksiyası”** adlanan *ikinci yarım fəslində* göstərilir ki, “Koroğlu” dastanında işlədilmiş xitablar zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir, müraciət olunanın adı, titulu, vəzifəsini bildirən sözlər xitab kimi iştirak edir: *Həsən xan, eşitmişəm, sən yaxşı cins atların var(s.26);Dedi:-Ata, bir dəstə ağ atlı*

yetirhayetirdədi; *Dəmirçiöglü, Ərzruma gedirsən*(s.315). Dastanın dilində elə misallara da rast gəlinir ki, şəxs adı heç bir əlavə olmadan, yalnız şəxsin rəsmi adı şəklində işlədilir: *Məclis başında durubsan: Kimə çatar soyun, Eyvaz*(s.22); *Çiskinli dağların başı//Nigar, Çənlibel budu, bu*(s.121). Digər maraqlı misallara müraciət edək: *Hürü, Allahu sevirsən // Qoy tökülsün şux tellərin*(s.334). Onu da qeyd edək ki, antroponim bəzən şəxsin peşə adı ilə birlikdə işlənir. Bu iki adın birlikdə işlədilməsi ad sahibinə hörmətdən irəli gəlir: *Əhməd tacirbaşı, indi siz mənim qonağımsınız*(s.245); *Telli xanım dedi: -Aşıq Cünun, danışmaq vaxtı deyil, atı min!*(s.687).

Bəzən antroponimlər təyinedici üzvlə, xüsusən də epitetlə birlikdə xitab kimi işlənir. Xitabın bu cür işlədilməsi emosionallığa xidmət edir: *İndi, Qoç Koroğlu, keçənə güzəşt deyərlər*(s.244); *Ala gözlü Nigar xanım//Üzün məndən niyə döndü?*(s.188). Dastanın şeir dilində obrazlılıq, ritm yaratmaq üçün eyni xitab iki dəfə təkrarlanır və bu zaman onların hər biri uyğun epitetlərlə birlikdə işlənir. Qeyd edək ki, bunlar əksər hallarda “canım” və “gözüm” sözlərindən ibarət olur: *Canım qəssab, gözüm qəssab//Qoy aparım mən Eyvazı*(s.131); *Canım Həsən, gözüm Həsən//Dil vermədi yar, nə deyim?*(s.340). Müraciət məqamında bəzən qohumluq anlayışı bildirən sözlərdən istifadə edilir: “ata”, “ana”, “oğul”, “baba” və s.

Dastanda işlənmiş xitabların bəzisinin ifadə vasitəsi vokativ sözlərdir. Lakin bu vokativlərin işlənməsi situasiya və münasibətdən asılı olaraq müxtəlif olur; belə ki, burada iki vokativdən(əyə//ayə, ədə) istifadə olunmuşdur. Bunların bəziləri xüsusi emosional münasibət ifadə etmir, adi müraciət bildirir: *-Ayə, nə ətrafımı həlqəmərkə eləyibsiz*(s.50); *Koroğluya baxdı, bir atına baxdı, soruşdu: -Əyə, sənə atdan düş demirəmmi?*(s.39). Dastanda xitabın çağırış nidası ilə işləndiyi faktlara da tez-tez rast gəlmək mümkündür; nida istənilən mənə və formada olan xitablarla işlədilir. Burada həm “a”, həm “ay” çağırış nidaları işlədilsə də, ikincisi daha işləkdir: *A qardaş, dəyirmançı hani?*(s.185); *Koroğlu soruşdu: -Ay arvad, bəlkə məndən qorxursan?*(s.55); *Ay əmi, bu camaata nə olub?*(s.46). Dastanda yalnız insanlara deyil, habelə digər canlı, cansız varlıqlara müraciətlə də xitabdan istifadə olunur: *Canım Qırat, gözüm Qırat, Yarəb, Qırat dururmu ola?!*(s.199).

Beləliklə, “Koroğlu” dastanındakı xitablar əsas etibarilə cümlənin əvvəlində işlədilsə də, ortada və sonda işlənən variantlar da az deyil. Sonda işlənən variantlar daha çox şeir hissəsində özünü göstərir ki, bu da şeirdə dinamikani gücləndirməyə xidmət edir.

Fəslin **üçüncü yarım fəsl** **“Söz sırasının formalaşdırdığı üslubi məqamlar”** adlanır. Burada aşağıdakı məqamlar təhlil olunur:

a) Müxtəsər cümlələrdə mübtədə əvvəldə, xəbər ondan sonra işlənir: *Paşanın sözü Hasan xanın xoşuna gəldi*(s.27); *Çənlibelin öz qayda-qanunları var idi*(s.45); *Bu da xotkar qızının əmridir*(s.46).

b) Geniş cümlələr müxtəlif cümlə üzvlərinin birliyindən ibarət olduğundan onlarda cümlə üzvlərinin sıralanması da rəngarəngdir. Bəzi cümlələrdə baş üzvlərlə yanaşı, yalnız bir ikinci dərəcəli üzv olur ki, onların da xarakterindən asılı olaraq, cümlədə yerləşməsi fərqli səciyyə daşıyır. Məlum olduğu kimi, təyin isimlə ifadə olunmuş istənilən cümlə üzvü ilə əlaqələnilib ondan əvvəl gəlir və qəti demək olar ki, bu sıralanmada inversiya faktı baş vermir: *Bəlli Əhməd hər şeyi çox tez başa düşən adam idi*(s.49). Tamamlığın yeri mübtədə ilə xəbərin arasındadır. Məsələn: *Koroğlu onu tanıdı*(s.39); *Dəli Həsənin dəstəsi Koroğluya hücum elədi*(s.42); *Qızlar dükanın qapılarını açdılar*(s.48).

Faktların təhlili zamanı müəyyən olunur ki:

- cümlədə zaman, yer və ya tərz-i-hərəkət zərfliyi varsa, zaman zərfliyi əvvəlcə, digərləri isə sonra gəlir: *Qapıçılar onun əlində xotkarın möhürlü naməsinə görə, ikiqat olub torpağa düşdülər*(s.59);

- zərfliyin başqa növlərindən fərqli olaraq, xüsusən tərz-i-hərəkət zərfliyi tamamlıqdan sonra, xəbərdən əvvəl işlənir: *Koroğlu Nigarı məclisin başına keçirdi*(s.69); *Koroğlu Dəmirçiöğlünün dediklərinə huş-guşla qulaq asdı*(s.91).

- feili bağlamanın əsas xüsusiyyətlərindən biri əsas feillə, feili xəbərlə əlaqələnməsi, onunla yanaşı işlənməsidir: *Handan-hana Cəfər paşa özünə gəlib hay saldı. Qoşun atlanıb Dəmirçiöğlünün dalına düşdü* (s.101).

- zaman və tərz-i-hərəkət zərflik kimi çıxış edən feili bağlama və ya tərkibi müvafiq hallarda hətta cümlənin əvvəlində, mübtədadan da əvvəl işlənir: *Belə deyəndə çobanın rəngi birtəhər oldu*(s.128).

- bir çox hallarda feili bağlama və ya feili bağlama tərkibli, xüsusən də -anda şəkilçili zərfliklə feili xəbər arasında digər zərfliyin və ya tamamlığın işlədilməsi də mümkündür: *Dəli Həsən mağaranın yerini-yurdunu öyrənib, dəlilərdən də bir neçəsini götürdü, gedib Telli xanımı gətirdi* (s.110).

- elə hallar da var ki, feili bağlama tərkibinin mübtədadan əvvələ keçməsi inversiya faktı kimi qiymətləndirilməlidir: *Bunu deyib Koroğlu təzədən Qıratı mindi*(s.66); *Sözü qurtarıb, Koroğlu bir dəli nəre çəkdi*(s.110).

“Koroğlu” dastanında inversiyaya uğrayan əsas cümlə üzvü xəbərdir. Dastanın dilində inversiya yalnız cümləyə, cümlə üzvlərinə aid olmur, habelə birləşmə, xüsusən də feili birləşmə daxilində özünü göstərir. Frazeo-

loji birləşmələrin komponentlərinin yerdəyişməsi dastandakı şeir dilində xüsusi şəkildə müşahidə olunur: *İgidlər açan savaşı, // Nigar, Çənlibel budu, bu!*(s.68). Burada dilçilik üçün maraqlı olan faktla qarşılaşırıq: “savaş açmaq” frazeologizmi “savaş açan” formasında feili sifət kimi işlədilir. Bu feili sifətin komponentlərinin hətta danışıq dilində inversiyası mümkünsüz görünür, buna şeir dilində rast gəlmək olur. Bunun səbəbi şeirdə obrazlılığın bir əlaməti olan qafiyəni formalaşdırmaqdır.

Dissertasiyanın **II fəsl** - **“Koroğlu” dastanında tabeli mürəkkəb cümlənin üslubi-poetik xüsusiyyətləri**” iki yarım fəsildən ibarətdir. *Birinci yarım fəsildə “Budaq cümlə növlərinin üslubi imkanları”* təhlil olunur. Bu aspekti belə səciyyələndirmək olar:

**1)** Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tiplərə malikdir ki, onların demək olar ki, hər birinə aid dastanın dilində nümunələrə rast gəlirik. Məlumdur ki, ən geniş yayılan budaq cümlə tipi baş cümlədən sonra gəlib, ona ya intonasiya, ya da “ki” bağlayıcısı ilə bağlananlardır. Dastanın dilində bunların hər ikisi işlək olsa da, bağlayıcı variant üstünlük təşkil edir: *Ürəyinə dammışdı ki, Dəmirçioğlunu başında bir iş var*(s.105); *Bir fikrindən keçdi ki, bəlkə bunlar Aslan paşanın adamlarındandır*(s.153).

**2)** Dastanın dilində xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə də rast gəlmək olur. Bu budaq cümlə növü digərlərinə nisbətən az işləkliyə malikdir. İlk növbədə onu deyək ki, bu budaq cümlə növünün yalnız postpozitiv mövqeyi diqqətimizi cəlb edir. Bunlarda baş cümlə əvvəldə gəlir və xəbəri əvəzlik-qəlib olur. Məlum olduğu kimi, xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə əvəzlik-qəlibin işlədilməsi məcburi haldır. Bu konstruksiyalarda əvəzlik-qəlibin ifadə vasitəsi müxtəlif olur:

**a)** O, bu sözləri əvəzlik-qəlib funksiyasında çıxış edir. Onu da deyək ki, dastanın dilində xəbər vəzifəsində həmin əvəzlik həm ədəbi dil variantında, həm də danışıq dili variantında, yəni “odu, budu” şəklində işlədilmişdir. Sonuncu variant daha geniş şəkildə istifadə edilmişdir: *Yaxşısı budur ki, paltarını bu çobanla dəyişdirsin*(s.126); *Bir sualım budu ki, Koroğlu necə adamdır?*(s.173).

**b)** *Elə, belə* işarə əvəzlilikləri də danışıq dili variantında əvəzlik-qəlib kimi işlədilir: *Qara gözlər doluxsunub, elədi ki, elə bir haya bənddi*(s.115); *Bizim tədbirimiz belədi ki, Koroğlunun üstünə üç tərəfdən qoşun çəkək*(s.173).

**3)** Dastanın dilində ən çox işlənən tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu budaq cümlə növü həm struktur, həm semantik cəhətdən, həm də işlənmə tezliyinə görə digər budaq cümlə növlərindən

fərqlənir. Burada həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri vardır. Vasitəli tamamlıq budaq cümləsi: *Qaldılar məəttəl ki, görəsən, bu, nə işdi*(s.148). Vasitəsiz tamamlıq budaq cümləsi: *Ustad deyir ki, Koroğlunun hələ cavanlıq günləri idi*(s.336).

**4)** “Koroğlu” dastanının dilində daha çox rast gəlinən konstruksiyalardan biri də təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu budaq cümlənin, demək olar ki, bütün struktur tipləri ilə qarşılaşırıq. Lakin prepozitiv budaq cümləli mürəkkəb cümləyə dastanda az rast gəlinir. Bir nümunə ilə təmsil olunan bu konstruksiyanın komponentləri –sa şərt şəkilçisi ilə bağlanmış və baş cümlədə “haman” əvəzlik-qəlibi işlənmişdir: *Ona hər kim bir xəbər gətirsə, qabaqca haman adamı tutub saxlardı*(s.53).

**5)** Dastanın dilində çox işlənən konstruksiyalardan biri də zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Zaman budaq cümlələrinin də müxtəlif struktur formaları vardır. Zaman budaq cümləsi, bir qayda olaraq, baş cümlədən əvvəl gəlir, lakin az da olsa, budaq cümlənin baş cümlədən sonra işləndiyi faktlara da rast gəlmək olur. Bu tipdə baş cümlədə “o vaxt, o zaman” əvəzlik-qəlibləri işlədilir: *Gəlib o vaxt yetişdilər ki, Koroğlu tək sağa-sola qılinc vururdu*(s.67); *Koroğlugil o zaman gəlib Ərzruma çatdılar ki, hamı pəhlivan meydanına yığılmışdı*(s.106).

Bu cür zaman budaq cümlələrinin bir maraqlı struktur tipi də diqqətimizi cəlb edir: *Cəfər paşa o gündən ki Dəmirçioğlunu tutmuşdu, hər gün yanına gəlib Telli xanımın yerini soruşurdu*(s.105).

**6)** Dastanda işlənmiş maraqlı konstruksiyalardan biri də tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu budaq cümlənin həm prepozitiv, həm də postpozitiv tiplərinə rast gəlirik. Qeyd edək ki, baş cümləsi əvvəl gələn tərzi-hərəkət budaq cümlələri o birilərinə nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu konstruksiya baş cümləsində “elə” əvəzlik-qəlibi iştirak edir: *Bulaqlar elə durulub, elə durulub ki, elə bil göz yaşdır*(s.31).

**7)** Nəticə budaq cümləsi dilimizdə olduğu kimi, dastanın dilində də az işlənmişdir. Nəticə budaq cümləsinin yalnız bir tipi ilə qarşılaşırıq; baş cümlə əvvəldə, budaq cümlə ondan sonra gəlir: *Mənim nəyim var ki, sənə nə verim?*(s.260).

**8)** Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə də dastanın dilində tez-tez rast gəlinir. Bu budaq cümlə növündə, adətən, budaq cümlə əvvəldə gəlir və baş cümləyə -sa şərt şəkilçisi ilə bağlanır. Bu zaman bağlayıcı vasitə kimi, “əgər, indi ki” şərt bağlayıcılarından da istifadə edilə bilər. Bu tipli cümlələrin də bir neçə növünü fərqləndirmək olar:

**a)** Yalnız şərt şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan konstruksiyalar: *O,*

*Koroğlunun yanında olsa, mənim də başım uca olar(s.132).*

b) Yalnız “əgər” bağlayıcısının iştirakı ilə formalaşanlar: *Yox, əgər yalan çıxdı, ortada hiylə-miylə oldu, onda iş qalardl misri qılınca(s.53); Əgər mənim çalmağım, oxumağım ata əsər elədi, sözüüm yoxdu(s.199); Əgər xəbəri düz çıxdı, o adama xələt verib hörmət elərdi(s.53).*

c) Həm “əgər” bağlayıcısı, həm də -sa şərt şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşanlar: *Əgər mənim cavabımı siz verə bilsəydiniz, daha Koroğlunu soruşmazdım ki(s.50).*

ç) ”İndi ki” bağlayıcısı ilə formalaşanlar. Bu zaman digər bağlayıcı vasitələrdən istifadə edilmir: *Həmzə, indi ki, belə oldu, apar, get, muradına çat(s.182).*

d) Budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması digər vasitələr iştirak etmir, yalnız intonasiyadan istifadə olunur: *Hansı iğidin sonu yoxdur, ocaq sönər, daş inildər(s.117).*

9) Dastanda qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin də müxtəlif struktur tiplərinə rast gəlirik. Bu struktur tiplər bağlayıcı vasitələrin iştirakı ilə reallaşır.

a) Budaq cümlə baş cümləyə yalnız “nə qədər” bağlayıcı sözü ilə bağlanır: *Ancaq nə qədər güc verdi, bir şey çıxmadı(99); Giziroğlu nə qədər dedisə, inanmadılar(s.164).*

b) Ən çox işlənən tip budaq cümlə ilə baş cümlə “nə qədər” bağlayıcı sözü ilə yanaşı, -sa şərt şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlanır: *Amma nə qədər axtarıdılarsa, Telli xanımı tapa bilmədilər(s.104).*

c) Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bir tipi də -sa şərt şəkilçisi və “da” ədatının iştirakı ilə formalaşır: *Üzünü görməmişdisə də, amma gücünə, qüvvətinə bəlli idi(s.158).*

ç) Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bir tipində bağlayıcı vasitə kimi yalnız –sa, -sə şərt şəkilçisi işlənir və qarşılaşdırma məzmunu baş və budaq cümlədəki məzmunların qarşılaşdırılması ilə yaranır: *Harada olsa, özü bir gün atın dalınca gələcək(s.76).*

d) Bu budaq cümlənin başqa bir tipində budaq cümlənin xəbəri feilin arzu şəklində olur. Xüsusilə danışq dilinə aid olan bu tip haqqında, nədənsə, məlumat verilmir. Budaq cümlə bu halda daha çox ümumilik məzmununu ifadə edir: *Bütün dünyanı gəzəsən, yənə belə at tapa bilməzsən.*

10) Dastanın dilində məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr də diqqəti cəlb edir. Bu konstruksiyaların yalnız bir tipinə rast gəlirik; baş cümlə əvvəldə gəlir və budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya ilə, ya da “ki” bağlayıcısının köməyi ilə bağlanır. Budaq cümlənin xəbəri isə daha çox feilin əmr şəklində, nadir halda arzu şəklində də ola bilər. Qeyd

edək ki, dastanın dilində baş cümlədə əvəzlik-qəlibin işləndiyi nümunələrə rast gəlmədik: *Sən qəsdən burda gizlənibsən ki, bizə baxasan(s.48).*

11) Danışq dilində istifadə edilən konstruksiyalardan biri də qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu budaq cümlə tipi haqqında dilçiliyimizdə çox-çox sonralar—keçən əsrin 60-cı illərindən məlumat verilməyə başlanmışdır.<sup>1</sup> Dastanın dilində qoşulma budaq cümləsinə bir halda rast gəlirik: *Dari-dünyada bir canımdı ki, o da öz ixtiyarımda deyil(s.32).*

Burada “ki” bağlayıcısının işlədilməsi komponentlərin bağlanma dərəcəsinə artırır. Lakin bu bağlayıcının işlədilməməsi nəticəsində ikinci komponentin sonradan qoşulma olduğu fikrini dəqiqləşdirir: *Day dünyada bir keyf var idi, o da Həmzədəydi(s.202).*

II fəslin “**Qeyri-normativ tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanları**” adlanan *ikinci yarım fəslində* aşağıdakı faktlar aşkar olunur: dastanın dilində müəyyənləşdirilməsi çətin olan konstruksiyalar vardır ki, onlar komponentlərin qarşılıqlı semantik-qrammatik əlaqəsində və potensial məzmununda təyinatını tapır. Bu tabeli mürəkkəb cümlələrin dəqiq yerinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirən əsas faktorlardan biri onlarda işlənən işarə əvəzliyidir. Hər bir işarə əvəzliyinin konkret təyinatı olsa da, bəzən cümlə daxilində, xüsusən də tabeli mürəkkəb cümlədə əvəzlik-qəlib öz təyinatından fərqli funksiyada işlədilir. Məsələn: *İş gəlib o yerə çatmışdı ki, Koroğlu hay vurub düşmən üstünə gedəndə yeddi yüz yetmiş yeddi qılnc birdən çəkirdi(s.71).* Bu cəhətdən danışq dili xüsusiyyəti kimi özünü göstərən elliptik xarakterli tabeli mürəkkəb cümlələr maraqlıdır. Danışq dilində yaranmış “Koroğlu” dastanında da belə konstruksiyalarla rastlaşırıq: *Eyvazı mənim əlimdən alma. Qoy aparım, səndən kəm baxsam, bu papaq mənə haram olsun. Hər vaxt da ki istəsən, genə də öz oğlundur(s.132).* Bu mətnin sonuncu cümləsi elliptikdir; belə ki, bu konstruksiya tam şəkildə belə bərpa oluna bilər: Hər nə vaxt da ki istəsən, genə də öz oğlundur, gəlib görə bilərsən. Göründüyü kimi, burada üç komponentdən ibarət konstruksiyanın sonuncu komponenti, yəni baş cümlə ellipsisə uğramışdır. T.Müzəffəroğlu bu cür konstruksiyalardan bəhs edərkən orada əsas informasiyaya malik olan komponentin ellipsisə uğradığını qeyd edir və göstərir ki, zahirən zaman budaq cümləsinə oxşasa da, əslində şərt budaq

<sup>1</sup> Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.; Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütünlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 508 s.

cümləsidir.<sup>1</sup>

Dastandakı elliptik tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəzilərinin ikinci komponenti yarımçıq cümlə, yaxud söz-cümlələrdən ibarət olur. İkinci komponentin hansı elliptik formada olmasından asılı olmayaraq, komponentlərin həm semantik, həm qrammatik əlaqəsi ilə budaq cümlə növünü müəyyənləşdirmək olur: *İndi ki iş bu əndazəyə minib, baş üstə(s.168)*. Dastanın dilində danışq dilinə aid elə konstruksiyalar da var ki, onlar komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi və bağlanma vasitəsinin xarakterinə görə tabeli mürəkkəb cümləni xatırladır, lakin ikinci komponent cümlə strukturuna malik deyil, daha doğrusu, ikinci komponentdə predikativ forma—xəbərlə formalaşma yoxdur: *Elədirlər ki, kəl boyda(s.247)*; *Özü də elə sayıq yatırdı ki, sərçə kimi(s.248)*; *Əgər şəhərə gəldilər, nə yaxşı(s.248)*.

“Koroğlu” dastanında elliptiklik danışq dilinin xüsusiyyəti kimi meydana çıxsada, fikrin dolğun və yığcam ifadəsi üçün zəruri, təbii hal kimi təzahür edir. Onları yalnız üslubi faktor kimi izah etmək zənnimizcə düzgün olmazdı.

Dissertasiyanın “**Koroğlu**” dastanında sintaktik fiqurların poetik-üslubi xüsusiyyətləri” adlanan III fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. “**Paralel konstruksiyaların üslubi funksiyaları**” adlanan *birinci yarım fəsildə* qeyd olunur ki, “Koroğlu” dastanında paralelizmin müxtəlif növlərindən həm nəsr, həm nəzm nümunələrində geniş istifadə olunmuşdur. Bunlardan bəzi məqamları qeyd edək:

**a) Dil və nitq paralelizmi.** Dil paralelizmi hamı tərəfindən qəbul edilib işlədilsə, nitq paralelizmi fərqi səciyyə daşıyır. Bunlardan birincisinə şeir dilində, ikincisinə isə nəsr dilində rast gəlirik: *Ver sualını, al cavabını(s.212)*; *Gözü göyçək, qaşu qələm(s.215)*; *Özü də bilirdi ki, Giziroğlu o dağ sənin, bu dərə mənim onun dalınca gəzir(s.158)*; *Namərd qaçır, comərd qovur(s.246)*. Nitq paralelizmi bilavasitə mətnlə əlaqədar meydana çıxır, mətnlə konkret şəkildə bağlı olur. Mətnlə bağlı olduğundan onların dil paralelizminə çevriləbilmə imkanı azdır: *Amma ki, çox çəkmirdi, birdən külək də yatırdı, yağış da kəsirdi, duman da çəkirdi(s.45)*; *Qırat yel kimi əsdi, quş kimi uçdu(s.125)*.

**b) Tam və natamam paralelizm.**

1) Tam sintaktik paralelizm ikikomponentli, üçkomponentli, bəzən hətta dördkomponentli konstruksiyalarda təzahür edir. İkiikomponentli konstruksiyalarda paralelizm iki şəkildə olur. Bunların bəzilərində

paralellik təşkil edən komponentlər yalnız iki sözdən ibarət olur ki, onlar da bir-birinə uyğun şəkildə əlaqələnilir. Məsələn: *Çəkəram qılınçı, Kəsəram yolu; Namərd qaçır, comərd qovur(s.40)*; *Sərin gecə, aylı hava(s.246)*; *Verdin Qırı, aldın Dürü(s.88)*; *Beş-beş verər, on beş-on beş bağışlar(s.128)*; *Qoşunun qırdırram, varın talaram(s.184)*.

2) Natamam sintaktik paralelizmə “yarımçıq sintaktik paralelizm” də deyilir. Bu tip konstruksiyalarda paralellik təşkil edən komponentlərdə əslində sintaktik quruluş baxımdan eynilik olsa da, leksik kəmiyyət və qrammatik tərkib daha çox leksik vahid fərqi ilə səciyyənilir: *Koroğlunun ürəyi açıldı, könlü şad oldu(s.135)*; *Həmzə gedib o Koroğlunun atını gətirib, Hasan paşa da ona bəylik verib(s.194)*;

“Koroğlu” dastanında ortaq komponentli paralelizmin müxtəlif variantları vardır, daha doğrusu, hansı komponentin ellipsisə uğraması baxımından bu tip paralelizmin müxtəlif növləri meydana çıxır. Sadə cümlədə mübtədə ortaq olub, digər üzvlər paralellik təşkil edir: *Qanadlar alov kimi yanır, qızıl kimi parıldayırd(s.29)*; *Qırat yel kimi əsdi, quş kimi uçdu(s.125)*. Bu nümunələrin hər ikisi eyni struktur-qrammatik quruluşda olub, oxşar semantik mənaya malikdir. Bir subyektlə əlaqələnilən iki faktın müqayisəsi verilir; birinci nümunədə “qanadlar”, ikinci nümunədə isə “Qırat” sözü müvafiq paralel xəbər qütbləri üçün ortaq komponentdir. Əslində, burada tam paralelizm faktı vardır.

“Koroğlu” dastanının dilində bir fakt da biz əks paralelizmi müşahidə edirik: *Öz adım Rövsəndi, Çənlibel yurdum(s.62)*. Şeir parçasından götürülmüş bu nümunə ilk baxışda normal quruluşlu konstruksiya təsiri bağışlayır. Lakin buradakı komponentləri semantik-qrammatik baxımdan müqayisə etdikdə əks sıralanmanı görə bilirik. Əslində bu konstruksiyanın normal halını belə bərpa etmək olar: *Öz adım Rövsəndi, yurdum Çənlibeldi*. Doğrudur, burada birinci komponentin mübtədasının təyini var, ikinci komponentin yoxdur, amma bu, əks sıralanmanı pozmur.

Dastanda əks paralelizmin digər növlərinə də rast gəlmək olur. Əks paralelizm təşkil edən həmin ifadələrin çoxu dilimizdə sabit birləşmələr kimi formalaşmışdır: *Gecəni gündüzə qatdı, gündüzü gecəyə qatdı(50)*; *Koroğlu ayaqdan geyindi, başdan qıfillandı, başdan geyindi, ayaqdan qıfillandı(s.191)*. Bu nümunələri tam paralelizm adlandırmaq olmaz, çünki, burada struktur əksliyi yoxdur, komponentlərin leksik tərkibi əks sıralanmışdır. Maraqlıdır ki, həmin nümunələrdə paralellik təşkil edən komponentlərin leksik tərkibi eyni sözlərdən ibarətdir, hətta bəzilərində paralel komponentlərin son sözləri eynidir.

Belə konstruksiyalarda bəzən eyni olan leksik vahidlərdən biri düşür

<sup>1</sup> Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azər nəşr, 2002, s.146-147.



və ortaq komponent formalaşır: *Bir də baxdı ki, toz dumana qarışdı, duman toza(s.140); Ya ona verən allah, ya mənə(s.159)*. Birinci nümunədə “qarışdı” xəbəri, ikinci nümunədə isə söz birləşməsindən ibarət olan paralelizmin iki sözü—“verən” və “allah” sözləri ellipsisə uğramışdır.

Fəslin **“Təkrarların üslubi imkanları”** adlanan **ikinci yarımfəslində** konkret faktlar əsasında göstərilir ki, “Koroğlu” dastanında söz, söz birləşməsi və cümlənin təkrarlanması müxtəlif məqsədlərlə və elə buna görə də rəngarəng struktur formalarda və müxtəlif situasiyalarda təzahür edir. Təkrarlar mətnin əvvəlində də, sonunda da gələ bilər. Mətnin harasında işlənməsi təkrarın məqsəd və vəzifəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Məsələn: *Sənə deyim, ustabaşı, Qazi dibindən, dibindən(s.385)*.

Misranın sonunda işlənən təkrar sürəklilik yaratmaqla yanaşı, bəzən dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Söz və ya ifadənin ardıcıl bir neçə dəfə təkrarlanması diqqət yönəldir, əsas fikri həmin təkrara cəlb edir. Bu zaman cümlə üzvü kimi, digər nitq vahidləri, o cümlədən nidalar da təkrarlana bilər. Məsələn: *Qoç Koroğlu hanı, hamı?(s.199); Uca dağların başından //Yolum, ay mədəd, ay mədəd!(s.30)*.

Elə hallar müşahidə olunur ki, ədat olmadan müvafiq təkrar mümkün olur. Bu halda “ki” ədatından istifadə edilir və təkrar sürəklilik, inadlı təkid anlayışını ifadə edir. Həmin təkrar, demək olar ki, bütün hallarda cümlədə xəbər vəzifəsini daşıyır, bu xəbərlər müxtəlif və bəzən də eyni qrammatik formalarda olur. Belə xəbərlərin feillə ifadəsi daha çox işləkdir: *Koroğlu nə qədər elədisə, Möminə xatun yox dedi ki, dedi(s.340); Ha çəkdi, qopmadı ki, qopmadı(s.149); At tapılmadı ki, tapılmadı(s.252)*.

Qeyd edək ki, “Koroğlu” adı dastanda ən çox işlənən söz olduğu kimi, həm də rəngarəng forma və funksiyalardadır. Bu sözün ən çox işləndiyi formalardan biri xitab funksiyasıdır. Xitab kimi işlənrəkən həmin ad müxtəlif məqsədlər daşdığından onların ifadə etdiyi çalar, məzmun da rəngarəng olur. Təkrar olunan bu söz bəzən xitab kimi deyil, başqası tərəfindən kinayə, ironiya məqamında işlədilir: *Yox, mən gərək onun dərşini verəm. Koroğlu, Koroğlu...Mən də deyirəm...(s.74)*

Bu adın təkidlilik, sürəkli təsdiqlik yaratmaq məqsədi ilə də təkrar olunması özünü göstərir. Cümlənin xəbəri funksiyasında işləndiyindən xəbərlik şəkilçisi ilə olur, amma ahəng formalaşdırmaq üçün təkrarlanan ikinci adın xəbər şəkilçisiz işlədilməsi daha məqsədemüvafiq görünür: *Qoydum bu keçəl başı o sinənin üstünə. Koroğludu, Koroğlu(s.205)*. Ümumiyyətlə, təkrarların formalaşmasında ədatlar kimi, xüsusi qəlib-formalar, o cümlədən baş cümlənin əvəzlik-qəlibi müəyyən rola malikdir. Məlum olduğu kimi, əvəzlik-qəliblər, əsasən, əvəzlilərlə ifadə

olduğundan onlar ümumilik və mücərrədlik bildirirlər. Bu zaman onlar qoşulduqları söz və ifadələrə də həmin məzmunu aşılıyır ki, bu cəhətdən onların aid olduğu söz və ifadələrlə birlikdə təkrarlanması emosional təsiri daha da artırır. Bu fakt, xüsusən, “elə”, “bir”, bəzən “o qədər” əvəzlik-qəlibinin iştirakı ilə formalaşmış tərz-i-hərəkət, təyin və ya xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə özünü göstərir: 1) Tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə: *Bir neçə gündə yabını elə kökəltdi, elə kökəltdi ki, dərşinə sığmaz elədi(s.176); Elə olmuşdu, elə olmuşdu ki, acığından bığlarını gəmirirdi(s.279);* 2) Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə: *Baxdı ki, bir toydu, bir toydu ki, gəl görəsən(s.195); Həmzə baxdı ki, qabağındakı bir oğlandı, bir oğlandı ki, adam üzünə baxmağa ürək eləmir(s.175);* 3) Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə: *Elə idi, elə idi ki, gül güllü, bülbül bülbülü çağırırdı(s.277); Amma Nigarın sözündən sonra Koroğlu elə oldu, elə oldu ki, Nigarın ağlamağı yaddan çıxdı(s.116); Özü də elədi, elədi ki, bircə sözə bənddi, ağlasın(s.189)*.

Bu cür təkrarın elələri də var ki, onlar müxtəlif qrammatik formalarda olur. Bu halda təkrarlardan biri, yaxud hər ikisi morfoloji əlamətlə olur. Fikrimizcə, bunları yarımçıq, tam olmayan təkrar adlandırmaq olar. Onların məndə bu şəkildə işlədilməsi informativ xarakter daşdığı kimi, poetik məqsədlərə də xidmət edə bilər. Hətta elələri var ki, onların ilkin, əsas funksiyası məhz emosionallıq, ekspressivlik yaratmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dildə daxili obyektli feillər struktur-semantik baxımdan çox zəngindir. Dilçiliyimizdə bu tip təkrarlar geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. “Koroğlu” dastanında bu təkrarların yalnız iki növü ilə qarşılaşırıq ki, bunların da hərəsindən ancaq bir nümunə vardır.

**I)** “Birləşmənin birinci komponenti heç bir şəkilçə qəbul etmir. Daxili üzvlə feil eyni kökdən ibarət olur. Feillər düzəlmədir”. Lakin dastanın dilində bu tiptən olan təkrarların birinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənilir və həmin söz danışıq dili variantında istifadə olunur. Yəni mənsubiyyət şəkilçisindən sonra bitişdirici “n” samiti qalsa da, təsirlik hal şəkilçisi ixtisara düşür: *Mən aşıq, ovun ovlar; Ovçular ovun ovlar(s.255)*.

Misaldan göründüyü kimi, bir şeir beytindən ibarət olan bu parçada bir söz sadə söz olaraq, cümlənin tamamlığı, yəni məntiqi obyektidir. Həmin söz leksik şəkilçisi ilə müvafiq feili yaratmış və bununla da daxili obyektli feil yaranmışdır. Şeirin ikinci misrası isə həmin sözdən yaranmış başqa bir düzəlmə sözlə--subyekt olan düzəlmə isimlə başlamışdır. Deməli, burada sözün kökü eyni qalmaqla müxtəlif quruluş və morfoloji formada təkrarı yaradılmışdır.

2) Təkrarların ikinci qisminə feili komponent düzəltmə quruluşu olur, digər komponent isə həmin feilin kökündə yaranmış obraztəqlidi təkrardan ibarət olur: *Mənim atım atım-atım atılar(s.201)*.

“Atım-atım atılmaq” ifadəsinin yenidən “atım” sözü ilə işlənməsi buradakı ekspressivliyi daha da gücləndirmişdir. Eyni formalı digər ifadələrdə həm əsl feilin, həm də obraztəqlidi sözün kökü müasir dil baxımından müstəqil olur: *Bulaqlar qayır-qayır qaynayır, ürəklər oyur-oyur oynayırdı*. Burada tarixi kökü “qay” olan sözdən “qayır-qayır” obraztəqlidi sözü və “qaynamaq” feili, tarixi kökü “oy” olan sözdən isə “oyur-oyur” obraztəqlidi sözü və “oynamaq” feili formalaşmışdır ki, müvafiq birləşmələr nəticəsində uğurlu təkrar ifadələr meydana çıxmışdır. Eyni sözün müxtəlif morfoloji formada təkrarına aid bəzi ifadələrdə həmin obyekt cümlənin tamamlığı yox, mübtədası rolunda çıxış edir: *İndi olan oldu, keçən keçdi*.

Fəslin **üçüncü yarım fəslə “Ellipsisin emosional-obrazlı ifadə olunmada rolu”** adlanır. “Koroğlu” dastanında həm sadə cümlə, həm mürəkkəb cümlə səviyyəsində, həm də morfoloji vahid səviyyəsində elliptiklik özünü göstərir<sup>1</sup>. Sadə cümlə səviyyəsində cümlə üzvlərinin hansınınsa ellipsisə uğraması faktı ilə qarşılaşırıq. Bu cərgədə cümlənin xəbərinin ellipsisinə daha çox rast gəlirik. Cümlədə xəbərin iştirak etməməsi orada hərəkət və ya prosesin olmaması demək deyil. Buradakı hərəkət bütün kontekst vasitəsilə ifadə olunur. Xəbərin ellipsisə müxtəlif məqamlarda ola bilər. Bu məqamların birində xəbər “var” predikativlə ilə ifadə olunur. Fikrin daha emosional və lakonik ifadəsi üçün sadə cümlədə həmin xəbərin ellipsisə baş verir, lakin asanlıqla dərk olunur: *Mənə görə nə qulluğun?(var)(s.179)*. Bəzən “var” predikativ əvəzinə, onun əlaqədə olduğu digər cümlə üzvləri işlədilmir, daha doğrusu, digər üzvlərin ellipsisə nəticəsində “var” predikativ cümləni əvəz edir və yarımçıq cümlə yaradır: *-Yaxşı, bir mənə de görüm, Qarsda sənə evin-zadın varmı? Oğlan dedi: Var, neynirsən?(s.313)*.

Bəzi konstruksiyalarda xəbərin ellipsisə olsa da, ilk baxışda bu hissə olunmur. Ona görə ki, tabeli mürəkkəb cümlə strukturuna malik olan həmin konstruksiyada ilk baxışda baş və budaq cümlə üçün lazım olan bütün komponentlər yerli-yerindədir. Baş və budaq cümlənin qarşılıqlı semantik-grammatik əlaqələnməsinin müəyyənləşdirilməsi zamanı bu elliptiklik aşkar olur: *Baxdı ki, Nigar xanımın sözündən işıq gəlir(s.49): Tacir qıçını sürüyə-sürüyə başladı qaçmağa ki, bəs xotkar gedib Məkkə ziyarətinə(s.46)*.

<sup>1</sup>Həkimov M.İ. “Koroğlu” dastanında təsvir və ifadə vasitələri // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. N4, Bakı, 1976, s.59-65.

Köməkçi feilin ellipsisə uğradığı elə cümlələr də var ki, onlar dilimizdə artıq standart konstruksiyalar kimi formalaşmışdır, yəni burada buraxılmış hər hansı sözün bərpa olunmasına heç bir ehtiyac hissə olunmur. Bu tip konstruksiyalar dilimizdə məhz elliptik formada yaşayır: *Bəlli Əhməd dedi: Mənim gözlərim üstə!(s.141); O da mənim gözüm üstə!(s.169); Şərtin şəkər üstə! (s.171)*.

Bəzən paralel konstruksiyalar mürəkkəb cümlədə olur və komponentlərdə eyni feillə ifadə olunan xəbərlərdən biri ellipsisə uğrayır: *Dəmirçioğlu gözünü zilləyib bir dar ağacına, Bəlli Əhməd də (zilləyib) bir dar ağacına(s.157); Gül gülü çağırır, bülbül bülbülü (çağırır)(s.38)*. Bəzən isə sadə, yaxud mürəkkəb cümlədəki paralel komponentlərdə xəbər yanaşı, onunla əlaqədə olan ikinci dərəcəli cümlə üzvləri ellipsisə məruz qalır. Məlumdur ki, paralel konstruksiyaların bir qisminə aktual üzv fərqlənməklə digər üzvlər təkrarlanır. Mətn çərçivəsində isə aktual üzv qalmaqla digər söz və ifadələr işlədilməyə bilər: *Ya gərək bu gecə onun özünü buradan aparam, ya atını (buradan aparam)(s.75); Gah onun dizləri meydanı kotan kimi söküdü, gah bunun dizləri(meydanı kotan kimi söküdü)(s.138)*. Bəzən ellipsis faktı nəticəsində yaranan konstruksiya formaca, struktur cəhətdən cümləni xatırlatmır. Məndə semantik əlaqələri izləmədən həmin ifadənin məzmununu anlaşılmır: *Çənlibelə hay düşdü. Dəlilər hamısı at minib, silah götürüb qabağa çıxdılar. At çapan, ox atan, qılinc oynadan, şeşpər hərələyən...Çənlibelin ətləri Cıdır meydanına döndü(s.69)*. “Koroğlu” dastanında ellipsis daha çox xalq danışığı dili faktı kimi özünü göstərir və zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatın əsas elmi-nəzəri müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. “Koroğlu” dastanı Azərbaycan dilinin potensial ifadə imkanlarını üzə çıxarmaq, dilimizin ümumi mənzərəsini əks etdirmək və dildə gedən təkamül prosesini izləmək üçün zəngin material verən dəyərli abidədir. Dastanın dili şifahi xalq danışığı dili üslubunda yaransa da, burada bütövlükdə ədəbi dilimizin leksik sistemi, grammatik quruluşu geniş şəkildə, tam incəlikləri ilə öz əksini tapmışdır. Abidənin dili müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunsa da, dastanın poetik sintaksisi xüsusi araşdırma obyektinə olmamışdır.

2. Dastanda işlənmiş cümlə növləri içərisində xüsusilə sual cümləsi özünün rəngarəng üslubi-poetik imkanları ilə diqqəti çəkir. Abidədə sual cümlələrinin təkrarlanması, silsilə təşkil etməsi, yarımçıq və bütöv formalarından istifadə, müxtəlif üsullarla formalaşması və s. aid çoxlu sayda nümunələr vardır. Burada ritorik suallardan geniş istifadə olunur və

marafılı cəhətlərdən biri sual cümlələrində təhkiyənin verilməsidir.

3. Dastanın dilindəki xitablar da rəngarəng poetik-üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Burada xitab, əsasən, insan məfhumu bildiren sözlərlə bağlı olsa da, bəzən digər varlıqlara, o cümlədən heyvan və quşlara da aid olur. Xitabların təkrarı, təyinedici üzvlə işlədilməsi, vokativ sözlərlə, vülqar söz və birləşmələrlə ifadəsi, hətta cümlə şəklində--etiket kimi müraciət və s. onların emosional-ekspressiv məzmununu gücləndirir.

4. Dastanın dilində poetik ifadə vasitələrindən biri də söz sırasıdır. "Koroğlu" dastanı xalq danışığı dilində formalaşdığından inversiya faktı xüsusi şəkildə özünü göstərir. Burada xəbərin inversiyası, habelə zərfliyin inversiyası daha çox təzahür edir. Cümlə üzvləri ilə yanaşı, söz birləşmələrinin komponentlərinin də inversiyasına rast gəlinir. Həm də inversiya yalnız şeir parçalarında deyil, habelə nərsdə də güclü şəkildə meydana çıxır. Bir sıra hallarda parselyasiya faktının olması da emosionallığı artırmaqla yanaşı, konkret mətləbə diqqəti yönəltməyə xidmət edir.

5. Dastanın dili daha çox sadə cümlə strukturu ilə fərqlənsə də, burada tabeli mürəkkəb cümlənin bütün növlərinə aid nümunələrə də rast gəlinir və bu konstruksiyalar zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Dastanda ən çox tamamlıq, təyin, zaman, mübtədə budaq cümlələrindən istifadə olunmuşdur. Bu budaq cümlələr komponentlərin sıralanması, bağlanma vasitələri və digər xüsusiyyətlərinə görə çox rəngarəngdir və bir çox halda ədəbi dilin tələblərindən kənar quruluşlar da özünü göstərir. Dastanda həm bağlayıcı, həm bağlayıcısız, həm əvəzlik-qəlibli, həm qəlibsiz, həm prepozitiv, həm postpozitiv budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə növləri geniş işləkliyə malikdir. Bəzən baş cümlənin budaq cümlə içərisində işləndiyi variantlar qeydə alınır. Dastanda habelə qovuşuq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrə də rast gəlinir. Xüsusən mübtədə-zaman, səbəb-nəticə, tamamlıq-şərt və s. omonimik münasibəti özünü geniş şəkildə göstərir.

6. Dastanda poetik fiqurlardan da geniş istifadə olunmuş, paralel konstruksiyalar, təkrarlar, elliptik konstruksiyalar və s. rəngarəng məqamlarda işlədilmişdir. Dastanın dilində paralel konstruksiyaların müxtəlif növlərinə rast gəlinir; dil-nitq, tam-natamam, ortaq sözlü-ortaq sözsüz, düz-əks paralel konstruksiyalar rəngarəng və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Marafılı cəhətlərdən biri bir neçə komponentli paralel konstruksiyaların geniş istifadə olunmasıdır.

7. Dastanın dilində ən çox işlədilən və rəngarəng struktur formalara malik olan poetik fiqur təkrardır. Burada sözlərin, söz birləşmələrinin, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin baş və ya budaq komponentinin təkrarı geniş

yayılmışdır. Demək lazımdır ki, baş cümlədə daha çox xəbər qütbünün təkrarı özünü göstərir. Söz və ifadələrin təkrarı, xüsusən, iki şəkildə özünü göstərir; birinci halda söz və ifadələr eyni şəkildə təkrarlanır. İkinci halda isə təkrarlar müxtəlif morfoloji quruluşdadır, bəziləri isə daxili obyektli feillərdir. Təkrar olunan söz və ifadələr ya ardıcıl, ya da məsafəli sıralanır.

8. Dastanda ellipsis faktı da geniş şəkildə özünü göstərir. Ellipsis daha çox danışığı dili faktı kimi təzahür etsə də, bunun emosional-obrazlı ifadə məqsədi də aparıcı hallardandır. Burada sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlənin, nəhayət, frazeoloji birləşmə və mürəkkəb sözlərinin komponentlərindən birinin ellipsisi vardır. Ellipsisin səbəbləri müxtəlifdir; bəziləri dilin həqiqi qənaət meyli əsasında, bəziləri emosional-ekspressiv çalar yaratmaq məqsədi ilə, digərləri paralel konstruksiyada təkrara yol verməmək üçün baş vermişdir. Elliptik konstruksiyaların keyfiyyətcə iki növü ilə qarşılaşırıq: a) elliptik komponent anlaşılandır və bərpə edilə bilər; b) ellipsisə uğrayan komponentin bərpası mümkün deyil. Bəzi elliptik konstruksiyalarda isə ellipsis situativ xarakter daşdığından hətta məzmun anlaşılmaz hala düşür. Bunlar ixtisar konstruksiyalar hesab edilə bilər.

9. Nəzəri aspektdə poetik sintaksis daha geniş anlayış olub, zəngin poetik fəqurları, poetik-üslubi deyim tərzlərini əhatə edir. "Koroğlu" dastanı poetik sintaksis üçün daha əhatəli tədqiqata material verən möhtəşəm abidədir. Ona görə bu sahədə araşdırmalar davam etdirilməlidir.

#### **Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:**

1. "Koroğlu" dastanında bədii xitablar//Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, "Dil və ədəbiyyat" VI buraxılış, Bakı, 1994, s. 36-39

2. "Koroğlu" dastanında mürəkkəb sintaktik bütövlərin üslubi xüsusiyyətləri //"Dil və ədəbiyyat" Nəzəri, elmi, metodik jurnal, №2, Bakı, 1998, s.12-16

3. "Koroğlu" dastanında mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri // "Filologiyanın aktual problemləri" mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları (T.İ.Hacıyevin anadan olmasının 70 və elmi pedaqoji fəaliyyətinin 50 illiyi münasibətilə), Bakı, 2006 s.258-264

4. "Koroğlu" dastanının dilində xəbəri ellipsisə uğramış cümlələr//Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №4, Bakı, 2012, s.5-11

5. "Koroğlu" dastanının dilində işlənən yanaşı təkrarlar////"Dil və ədəbiyyat" Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №3(83), Bakı, 2012, s.80-84

6. "Koroğlu" dastanında xitabların üslubi xüsusiyyətləri//Azərbaycan

xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, Bakı, 8 may, 2013, s. 402-406

7. “Koroğlu” dastanında tabeli mürəkkəb cümlənin poetik xüsusiyyətləri (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin budaq cümlələri) // “Kitabi-Dədə Qorqud” və türk dünyası, “Kitabi-Dədə Qorqud” un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, 29 dekabr, Bakı, 2015, s.614-620

8. Поэтико-стилистические особенности сложноподчинённых предложений с придаточными обстоятельственными в эпосе «Кероглу» // Журнал «Мови и культура», Киевского национального Университета имени Тараса Шевченко, 2016, 179 выпуск, с.24-33

9. “Koroğlu” dastanında sadə sual cümləsinin üslubi xüsusiyyətləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1, Bakı, 2017

Магеррамова Айгюн Акиф гызы

## СТИЛИСТИКО- ПОЭТИЧЕСКИЙ СИНТАКСИС ДАСТАНА "КЕРОГЛУ"

### Резюме

Диссертация состоит из "Введения", трех глав, "Заключения" и списка использованной литературы. Во "Введении" обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах исследования, о положениях, выносимых на защиту, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации "Стилистико-поэтические особенности простого предложения в дастане "Кероглу" состоит из трех подглав. В первой подглаве "Стилистическая функция вопросительных предложений" систематизируются и анализируются вопросительные предложения, образованные при участии вопросительных местоимений, частиц, модальных слов и выполняющие различные стилистические функции в дастане "Кероглу". Особое внимание уделяется диалогической речи, неполным предложениям, эллиптическим формам, риторическим вопросам, а также особенностям использования вопросительных предложений в составе сложного предложения. Во второй подглаве говорится о поэтико-стилистической функции обращений, отличающихся структурно-семантическим богатством в дастане "Кероглу", об их роли в создании образности, ритмики и эмоциональности. Особое внимание уделяется обращениям, связанным с названиями профессий, терминами родства и употребляющимся с аффиксом принадлежности. В третьей подглаве речь идет о поэтико-стилистических факторах, обуславливающих формирование порядка слов; на основе конкретных примеров рассматриваются инверсия, актуальное членение предложения, дается обзор научных концепций и взглядов различных ученых на исследуемые проблемы.

Вторая глава "Стилистико-поэтические особенности сложноподчиненного предложения в дастане "Кероглу" состоит из двух подглав. В первой подглаве систематизируются и исследуются стилистические возможности различных типов придаточных предложений, во второй подглаве – стилистические возможности ненормативных сложно-

подчиненных предложений. Особое внимание уделяется сложно-подчиненным предложениям эллиптического характера.

Третья глава диссертации "Поэтико-стилистические особенности синтаксических фигур в дастане "Кероглу" состоит из трех подглав. В первой подглаве подробно исследуются стилистические функции параллельных конструкций: а) языковой и речевой параллелизм; б) полный и неполный параллелизм; в) параллелизм с общим словом и без общего слова; г) прямой и обратный параллелизм. Во второй подглаве анализируются стилистические особенности повторов, отличающихся структурно-семантическим богатством и разнообразием. Особое внимание уделяется роли частиц и различных аффиксов в формировании повторов. В третьей подглаве освещается роль эллипсиса в эмоционально-образной выразительности; анализируются многочисленные примеры с эллипсисом сказуемого, вспомогательного глагола и др. Особое внимание уделяется конструкциям, возникшим в результате эллипсиса и по форме напоминающим предложение.

В "Заключении" обобщаются основные научно-теоретические и практические положения и результаты исследования.

**Maharramova Aygun Akif gizi**

## **STYLISTIC-POETIC SYNTAX OF THE DASTAN "KOROGLU"**

### **Summary**

The dissertation consists of «Introduction», three chapters, «Conclusion» and list of references. «Introduction» contains the substantiation of the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work, the information about the object, subject, purpose, tasks and methods of the research, main theses put on defence, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation. «The stylistic- poetic peculiarities of a simple sentence in the dastan "Koroglu"» consists of three subchapters. The first subchapter «The stylistic function of the interrogative sentences» contains the systematization and analysis of the interrogative sentences that are formed by means of interrogative pronouns, particles, modal words and carry out the different stylistic functions in the dastan "Koroglu". The special attention is given to the dialogical speech, incomplete sentences, elliptic forms, rhetorical questions and specific use of the interrogative sentence in the complex sentence.

The second subchapter is about the poetic-stylistic function of forms of address that are remarkable for their structural-semantic variety in the dastan "Koroglu", about their role in creation of vividness, rhythms and emotionality. The special attention is given to the forms of address connected with the names of professions, terms of kinship and used with the possessive affixes. The third subchapter deals with the poetic- stylistic factors that cause formation of word order; inversion, actual division of the sentence are analysed on the basis of the concrete examples; the review of the different scientists' conceptions and ideas about these problems is given.

The second chapter of the dissertation "The stylistic-poetic peculiarities of the complex sentence in the dastan "Koroglu" consists of two subchapters. The stylistic potential of the different types of subordinate clauses is systematized and analysed in the first subchapter, and the stylistic potential of the non- normative complex sentences is analysed in the second subchapter. The special attention is given to the elliptic complex sentences.

The third chapter of the dissertation «The poetic- stylistic peculiarities of the syntactic figures in the dastan "Koroglu"» consists of

three subchapters. The stylistic functions of the parallel constructions are analysed in the first subchapter: a) complete and incomplete parallelism; b) parallelism with a common word and without it; c) direct and reverse parallelism. The second subchapter contains the analysis of the stylistic peculiarities of reiteration that is remarkable for its structural-semantic variety. The special attention is given to the role of particles and different affixes in the formation of reiteration. The role of ellipse in the emotional - figurative expressiveness is elucidated; a lot of examples with ellipse of predicate, auxiliary verbs etc. are analysed in the third subchapter. The special attention is given to the constructions that are formed as a result of ellipse and look like a sentence.

The main scientific- theoretical and practical theses and results of the research are generalized in «Conclusion».

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ  
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ  
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

---

*На правах рукописи*

**Магеррамова Айгюн Акиф гызы**

**СТИЛИСТИКО-ПОЭТИЧЕСКИЙ СИНТАКСИС  
ДАСТАНА "КЕРОГЛУ"**

**5706.01 – «Азербайджанский язык»**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

**диссертации на соискание ученой степени доктора  
философии по филологии**

**БАКУ – 2017**